

บทที่ 3

ระบบการปกครองแบบระบอบการปกครองตามแบบพระพุทธศาสนา

เนื่องจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเป็นพระบรมครูผู้ยิ่งใหญ่ ทรงมีพระปรีชาสามารถอย่างยอดเยี่ยมในการอบรมสั่งสอน และได้ทรงประสบความสำเร็จในงานนี้เป็นอย่างดี ทั้งนี้เพราะพระพุทธองค์ทรงเป็นบุคคลพิเศษกว่ามนุษย์ทั่ว ๆ ไป คือ

1. ทรงเป็นผู้มีปัญญาเฉลียวฉลาดยิ่งกว่าคนธรรมดา ภูมิปัญญาของพระองค์ไม่มีขอบเขตจำกัด ทรงคิดได้กว้างไกล และละเอียดลึกซึ้ง ซึ่งข้อนี้เรียกว่า "พระปัญญาคุณ"

2. ทรงมีความบริสุทธิ์ยิ่ง คือไม่ติดอยู่ในความโลภ ความโกรธ และความหลง ทรงเป็นผู้เสียสละเพื่อชาวโลก โดยไม่หวังผลตอบแทน ทรงละความอามาตพยาบาท สละลาภยศ ไม่ทำร้ายหรือเบียดเบียนผู้อื่น ซึ่งข้อนี้เรียกว่า "พระบริสุทธิ์คุณ"

3. ทรงมีพระมหากรุณาต่อสัตว์โลกทั้งมวล หมายถึงสัตว์ที่มีชีวิตทุกชนิดทุกประเภทในโลกนี้ จะได้รับพระมหากรุณาเท่าเทียมกันหมด ซึ่งข้อนี้เรียกว่า "พระมหากรุณาคุณ"

ขอบข่ายงานอบรมสั่งสอนของพระพุทธองค์นั้นกว้างขวางมาก เพราะพระองค์ทรงสามารถสอนคนทุกชั้นในสังคมให้เข้าใจได้ดีและยอมรับนับถือ ขอเป็นศิษย์ของพระองค์อย่างเต็มใจ จึงทำให้พระพุทธศาสนาเจริญมาได้นับพัน ๆ ปี และได้แพร่หลายเป็นที่นับถือศรัทธาของคนส่วนใหญ่ในประเทศต่าง ๆ ทั่วทุกมุมโลก ดังนั้นผู้ที่ได้ศึกษาพระพุทธศาสนา และพระพุทธจริยาอย่างสุขุม รอบคอบแล้ว ย่อมจะได้แบบอย่างอันดีในการอบรมสั่งสอน สามารถจะอบรมสั่งสอนให้เป็นที่ประทับใจของผู้เรียนได้โดยอาศัยหลักของพระพุทธองค์เป็นแนวทางนั่นเอง

วิธีสอนและคำสอนของพระพุทธองค์นั้น ได้มีปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก ซึ่งแบ่งเป็น 3 ปิฎกใหญ่ ๆ คือ

1. พระสุตตันตปิฎก รวบรวมเรื่องคำสอนที่มีเรื่องประกอบ (นิทาน)
2. พระวินัยปิฎก รวบรวมเรื่องเกี่ยวกับพระวินัย ซึ่งเป็นพระธรรมคำสอนที่เป็นข้อบัญญัติห้ามหรือให้กระทำการต่าง ๆ
3. พระอภิธรรมปิฎก รวบรวมเรื่องเกี่ยวกับพระธรรมอันเป็นธรรมะล้วน ๆ ไม่มีเรื่องประกอบ

คำสอนของพระพุทธเจ้ามีมากมาย ซึ่งจะนำไปสอนตามนิสัยสันดานของคน ในทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า "จริต" เนื่องจากคนเรามีจริตต่าง ๆ กัน ดังนั้นลักษณะคำสอนก็ย่อมมีแตกต่างกันไปด้วย ซึ่งจะสรุปได้ดังนี้

1. คำสอนปฎิรูป เป็นคำสอนชนิดที่ปฎิรูปคำสอนเดิมของศาสนาพราหมณ์ เช่น การทำบุญ ในศาสนาพราหมณ์สอนให้ทำบุญกับพวกพราหมณ์โดยกำเนิด แต่พระพุทธเจ้าได้ทรงสอนว่า การทำบุญควรทำกับพราหมณ์หรือผู้ที่บริสุทธิ์ ผลบุญจึงจะมีมาก

2. คำสอนปฎิวัติ เป็นคำสอนประเภทปฎิวัติคำสอนของพวกพราหมณ์เดิม แบบกลับหน้ามือเป็นหลังมือ เช่น คำสอนเดิมของพวกพราหมณ์สอนว่า การบำเพ็ญการกุศลด้วยการฆ่าสัตว์บูชาขัณฑ์ เป็นมหากุศลอันยิ่งใหญ่ บันดาลให้ได้ทุกสิ่งทุกอย่างที่ปรารถนา แต่พระพุทธองค์ได้ทรงสอนว่า การทำบุญด้วยการไม่ฆ่า และในขณะที่เดียวกันให้เป็นผู้ที่มีเมตตากรุณาต่อสัตว์ทั่วไป เป็นมหากุศล

3. คำสอนที่ตั้งขึ้นมาสอนใหม่ เป็นคำสอนในเรื่องที่นอกเหนือไปจากหลักศาสนาพราหมณ์เดิม เช่นคำสอนเรื่องอริยสัจ 4 คำสอนเรื่องปัจจุจสมุปบาท เป็นต้น (บุญมี แทนแก้วและคณะ, 2538: 9)

หลักการสอนโดยทั่วไป

การสอน คือกรรมวิธีสำหรับเร้าให้ผู้เรียนเกิดความรู้ในระดับต่าง ๆ ตั้งแต่ระดับต่ำสุดถึงสูงสุด และรู้ลึกลงจะระดับต่าง ๆ ตั้งแต่สมมติลึกลงจะถึง อริยลึกลงจะ การสอนที่จะมีผลดีนั้นขึ้นอยู่กับปัจจัยหลายอย่าง เช่น สติปัญญาและความเอาใจใส่ของผู้เรียน ความรู้ความสามารถและความเอาใจใส่ของครู และวิธีสอนที่ดี พระพุทธเจ้าทรงเป็นบรมครูชั้นยอดพระองค์หนึ่ง ซึ่งคุณสมบัตินี้ของพระองค์นั้นมีอยู่ 2 ประการที่บอกถึงความเป็นครูโดยตรงคือ อนุตตโร ปุริสธมสารถิ ทรงเป็นผู้ฝึกคนที่ไม่มีความรู้เท่า สัตถา เทวมนุสสานัง เป็นครูของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย พระพุทธเจ้าสามารถสอนให้คนเกิดความรู้ถึงขั้นวิชชญาณและสัมโพธิญาณได้ด้วยการพูดธรรมดา และสามารถให้ผู้ฟังรู้ถึงขั้นอริยลึกลงจะ และ เกิดการเปลี่ยนแปลงถึงขั้นจากปุถุชนเป็นอริยบุคคลได้ ซึ่งในสมัยปัจจุบันนี้จะหาไม่ได้เสียแล้ว การศึกษาคุณสมบัตินี้และวิธีการสอนของพระพุทธเจ้าจึงเท่ากับเป็นการศึกษาถึงวิธีสอนตามหลักพุทธศาสตร์ ซึ่งสามารถนำหลักการบางอย่างมาประยุกต์ใช้ในหลักการศึกษายุคปัจจุบันได้ (แสง จันทร์งาม, 2526: 22-24)

เรื่องหลักทั่วไปของการสอน สามารถแบ่งออกได้เป็น 3 ลักษณะดังนี้ (พระเทพเวที, 2532: 31-43)

1. เกี่ยวกับเนื้อหาหรือเรื่องที่สอน
 1. สอนจากสิ่งที่รู้เห็น เข้าใจง่าย หรือรู้เห็นเข้าใจอยู่แล้ว ไปหาสิ่งที่รู้เห็นเข้าใจได้ยากหรือยังไม่รู้ ไม่เห็น ไม่เข้าใจ
 2. สอนเนื้อเรื่องจากง่ายไปหายากหรือสอนแบบต่อเนื่องกันไป
 3. ถ้าสิ่งที่สอนเป็นสิ่งที่แสดงได้ ฟังสอนด้วยของจริงให้ผู้เรียนได้เห็น ได้ฟัง อย่างที่เรียกว่าเป็นประสบการณ์ตรง
 4. สอนตรงเนื้อหา ตรงเรื่อง อยู่ในเรื่อง มีจุดไม่วกวน ไม่ไขว้เขว ไม่นอกเรื่องโดยไม่มีอะไรเกี่ยวข้องกับเนื้อหา
 5. สอนมีเหตุผล ตรงตามเห็นจริงได้

6. สอนเท่าที่จำเป็น พอดีสำหรับให้เกิดความเข้าใจ ให้เรียนรู้
ได้ผล ไม่ใช่สอนเท่าที่ตนรู้หรือสอนแสดงภูมิว่าผู้สอนมีความรู้มาก

7. สอนสิ่งที่มีความหมาย ควรที่จะ เรียนรู้และเข้าใจเป็น
ประโยชน์แก่ตัวเอง

2. เกี่ยวกับตัวผู้เรียน

1. รู้คำนึงถึงและสอนให้ เหมาะตามความแตกต่างของบุคคล

2. ปรับวิธีสอนให้เหมาะกับบุคคล แม้สอนเรื่องเดียวกันแต่ต่าง
บุคคล อาจใช้วิธีต่างกัน

3. นอกจากคำนึงถึงความแตกต่างระหว่างบุคคลแล้ว ผู้สอนยัง
จะต้องคำนึงถึงความพร้อมของผู้เรียนแต่ละบุคคลเป็นราย ๆ ไป

4. สอนให้ผู้เรียนลงมือทำด้วยตนเอง ซึ่งจะช่วยให้เกิดความ
เข้าใจชัดเจนแม่นยำและได้ผลจริง

5. การสอนดำเนินไปในรูปที่ให้ความรู้สึกที่ผู้เรียนกับผู้สอนมี
บทบาทร่วมกันในการแสวงหาความจริง ให้มีการแสดงความคิดเห็นโต้ตอบโดย
เสรี

6. เอาใจใส่บุคคลที่ควรได้รับความสนใจพิเศษเป็นราย ๆ ไป
ตามควรแก่กาลเทศะและ เหตุการณ์

7. ช่วยเหลือเอาใจใส่คนที่ด้อยที่มีปัญหา

3. เกี่ยวกับผู้สอน

1. ในการสอนนั้นการนำเข้าสู่บทเรียนเป็นจุดสำคัญมากอย่างหนึ่ง
การนำเข้าสู่บทเรียนที่ดีมีส่วนช่วยให้การสอนสำเร็จผลดีเป็นอย่างมาก เป็น
เครื่องดึงความสนใจและนำเข้าสู่เนื้อหาได้

2. สร้างบรรยากาศในการสอนให้ปลอดโปร่ง เพลิดเพลิน ไม่
ตึงเครียด ไม่ให้เกิดความอึดอัดและให้เกียรติแก่ผู้เรียน ให้ผู้เรียนมีความ
ภาคภูมิใจในตัวเอง

3. สอนมุ่งเนื้อหา มุ่งให้เกิดความรู้ความเข้าใจในสิ่งที่สอนเป็น
สำคัญไม่กระทบตนและผู้อื่น

4. สอนโดยเคารพ คือ ตั้งใจสอนทำจริง ด้วยความรู้สึกรู้ว่าเป็น
สิ่งที่มีคุณค่า มองเห็นความสำคัญของผู้เรียน

5. ใช้ภาษาสุภาพ นุ่มนวล ไม่หยาบคาย ชวนให้สบายใจ
สละสลวย เข้าใจง่าย

ศิลปะในการสอน

การสอนที่ได้ผลดีนั้น ต้องเป็นวิธีสอนที่ประกอบไปด้วยวาทศิลป์ ซึ่ง
ประกอบด้วยคุณลักษณะ 4 ประการ คือ

1. สันถัสสนา ให้รู้แจ้งเห็นจริงด้วยใจเหมือนตาเห็น
2. สมาทปนา ชักชวนให้ปฏิบัติตาม
3. สมุตตเตชนา เร้าให้ผู้ฟังมีความกล้าหาญในการปฏิบัติตามนั้น
4. สัมปทังสนา ให้ผู้ฟังมีความร่าเริงแจ่มใส เข้มแข็งในการฟังและ
ปฏิบัติตาม

ศิลปะในการสอนทั้ง 4 วิธีดังกล่าวนี้ พระพุทธเจ้าทรงใช้ในการสอน
ทุกครั้ง (พิชัย ศรีอนุรักษ์ และมาลีณี วิสัย, 2531: 1216)

วิธีสอนแบบต่าง ๆ

เป็นที่ทราบกันดีอยู่แล้วว่า ในปัจจุบันนี้นักปราชญ์ทั่วโลก ยอมรับนับถือ
คำสอนของพระพุทธเจ้าว่าประเสริฐและยอดเยี่ยมจริง ทั้งยังมีวิธีการสอนที่ทันสมัย
อยู่เสมอ และใช้ได้ผลดีมาตั้งแต่โบราณกาล ดังนั้นจึงมีนักวิชาการและ
นักการศึกษาหลายท่านได้ให้ความคิดเห็นเกี่ยวกับวิธีการสอนของพระพุทธองค์ไว้
อย่างหลากหลาย ล้วนแต่เป็นวิธีการที่น่าสนใจยิ่ง ในที่นี้จะขอเสนอความคิดเห็น
เฉพาะบางท่านที่มีสาระสำคัญต่อการเรียนการสอน และจะขอก้าวโดยย่อ
ดังต่อไปนี้

วิธีสอนตามแนวพุทธศาสตร์ ซึ่งแสง จันทร์งาม (2526: 32-97) ได้อธิบายว่า พระพุทธเจ้าทรงใช้วิธีสอนคน 3 วิธีดังนี้

1. การสอนโดยใช้ความสามารถพิเศษ (แบบอิทธิปาฏิหารย์)

พระองค์ทรงใช้กับบุคคลประเภทที่มีลักษณะร้าย เป็นพวกหัวแข็ง ไม่เชื่อฟังใคร ง่าย ๆ อยากรองดีและเป็นนักเลงเป็นต้น จะเห็นได้จากตัวอย่างที่พระองค์ทรงสอนโปรดองคุลีมาล ...นางพราหมณ์มารดาของคุลีมาลจะไปแจ้งแก่ลูกชายว่า ทางราชการจะส่งกองทหารไปปราบ พระองค์ทรงส่งสารกล่าวของคุลีมาลซึ่งสติพินเพื่อน จำใครไม่ได้ จะตัดเอานิ้วมือมาดาจึงรีบเสด็จไปยังป่ามหาวันก่อนมารดาของเขา และถูกองคุลีมาลชักดาบออกวิ่งไล่ ปรากฏว่า วิ่งจนสุดฝีเท้าก็ไล่ไม่ทัน ในที่สุดก็ยอมแพ้แก่พระองค์... จากเรื่องดังกล่าวนี้ จะเห็นได้ว่า พระพุทธเจ้าทรงใช้ความสามารถพิเศษเฉพาะในกรณีที่มีความจำเป็นเท่านั้น

2. การสอนแบบการรู้สภาพจิตของผู้เรียนหรือผู้ฟัง (แบบอาเทศนาปฏิบัติ) พระพุทธเจ้าทรงใช้วิธีนี้กับบุคคลที่มีปัญญา บารมีสูง สามารถเกิดความรู้อย่างต่ำถึงขั้นทิวได้ การสอนแบบการรู้สภาพจิตของผู้เรียนหรือการสอนโดยวิธีตั้งใจของผู้เรียนมี 2 วิธี คือ

2.1 การสอนด้วยคำพูดสั้น ๆ แต่ประทับใจ หรือกินใจ การสอนแบบนี้ส่วนใหญ่ก่อให้เกิดความรู้ระดับทิวเท่านั้น แต่เมื่อเกิดความรู้ระดับทิวที่มีลมมาทิวแล้ว ก็เป็นการเตรียมตัวพร้อมที่จะรับการสอนแบบบรรยาย เพื่อให้เกิดความรู้ระดับวิชชญาณ จะเห็นได้จากตัวอย่าง ...ทรงสอนองคุลีมาลด้วยคำพูดดังนี้ เมื่อองคุลีมาลวิ่งไล่พระพุทธเจ้าไม่ทันจึงตะโกนออกมาว่า หยุดก่อน สมณะหยุดก่อน พระพุทธองค์ได้ตรัสตอบไปว่า เราหยุดแล้วแต่ท่านยังไม่หยุด พระพุทธองค์ทรงตั้งใจด้วยประโยคที่ว่า เราหยุดทำบาปแล้ว แต่ท่านไม่หยุด ทำให้แสงสว่างเกิดขึ้นในดวงใจขององคุลีมาลและคุกเข่าลงแทบเบื้องพระยุคลบาท เพื่อฟังการสอนแบบตั้งใจ (อาเทศนา)

2.2 การสอนด้วยการไม่พูด แต่ให้ลงมือกระทำอย่างใดอย่างหนึ่งจนเกิดความรู้ด้วยตนเอง วิธีนี้พระองค์ทรงใช้กับคนที่มีจิตใจอยู่ใน

ภาวะไม่ปกตಿಯ่างมาก จนไม่พร้อมที่จะฟังสิ่งใด จะเห็นได้จากตัวอย่าง . . .พระมหากษัตริย์ได้นำน้องชายชื่อจุฬินธกมาบวชแล้วมอบหมายให้ท่องจำคาถา หรือคำฉันท์บทหนึ่ง ซึ่งมีความยาวเพียง 4 บาท แต่ใช้เวลานานถึง 4 เดือนก็ยังท่องจำไม่ได้ พี่ชายจึงขับไล่ให้ลาสิกขาออกมาเป็นคฤหัสถ์ แต่เจ้าตัวไม่ยอมสึก จึงเดินร้องไห้เพื่อจะไปสึก พระพุทธเจ้าเสด็จมาและทรงทราบเรื่องราว จึงประทานผ้าขาวม้าให้ผืนหนึ่ง และทรงสั่งให้หนึ่งเอาผืนผ้าขาวม้าไปมา พร้อมกับท่องคำว่า รโหิรมณิ โดยไม่ต้องคิดอะไรทั้งสิ้น ในที่สุดจิตก็เป็นสมาธิ มีความสว่าง สะอาด สงบเป็นลักษณะ เมื่อถึงเวลาอันเหมาะสม ความรู้ระดับวิชชญาณก็เกิดขึ้น ในที่สุดพระจุฬินธกผู้ปฤชนกก็กลายเป็นพระอรหันต์

3. การสอนแบบการบรรยายหรือการแสดงธรรมแบบธรรมคา (แบบอนุสาสนีปาฏิหารย์) พระองค์ทรงใช้วิธีนี้สอนมากที่สุดและได้ผลมากที่สุด

วิธีสอนตามขั้นทั้ง 4 ของอริยสัจ ซึ่งสาโรช บัวศรี (2526: 5-7) ได้กล่าวไว้ดังต่อไปนี้

ด้านพุทธประวัติ ได้ปรากฏชัดว่าในการแก้ปัญหาชีวิตของพระพุทธองค์นั้น ได้ทรงคิดแก้ปัญหาด้วยพระองค์เอง ทรงทดลองและทรงปฏิบัติหรือกระทำด้วยพระองค์เองทั้งสิ้น ผลก็คือทรงตรัสรู้ได้ เรียบรู้อย่างแจ่มชัด หรือรู้แจ้ง ซึ่งเป็นการยืนยันว่า การคิดหรือคิดแก้ปัญหาด้วยตนเองนั้น ทำให้รู้แจ้งหรือเกิดการเรียบรู้ขึ้นเป็นอย่างดี

การคิดแก้ปัญหาและการกระทำควบกันไปในั้น ได้ปรากฏอย่างชัดเจนในขั้นตอนของอริยสัจ 4 โดยเฉพาะใน "กิจของอริยสัจ" ซึ่งเป็นหน้าที่ที่จะพึงทำต่ออริยสัจ 4 แต่ละอย่าง ที่จะต้องปฏิบัติให้ถูกต้องและเสร็จสิ้นในอริยสัจ 4 แต่ละอย่างด้วย จึงจะได้ชื่อว่า รู้อริยสัจ หรือเป็นผู้ตรัสรู้แล้ว (พระราชวรมุณี, 2520: 121)

จากตารางข้างล่างนี้แสดงเกี่ยวกับขั้นตอนทั้ง 4 ของอริยสัจ และกิจในอริยสัจ 4 เพื่อที่จะนำมาประยุกต์ใช้เป็นวิธีสอนต่อไป

ขั้นตอนทั้ง 4 ของอริยสัจ	กิจในอริยสัจ 4
<p>1. ททุกข์ (ความทุกข์ สภาวะที่บีบคั้น บกพร่อง ความปรารถนา ไม่สมหวัง)</p>	<p>1. ปริยญา การศึกษาให้รู้จักให้เข้าใจซัดตามสภาพที่เป็นจริง ได้แก่ การทำความเข้าใจและกำหนดขอบเขตของปัญหาหรือความทุกข์</p>
<p>2. สมุทัย (สาเหตุให้เกิดทุกข์ ได้แก่ ตัณหาทั้ง 3)</p>	<p>2. ปหานะ กำจัด ทำให้หมดสิ้นไป ได้แก่ การแก้ไขกำจัดต้นตอของปัญหาคือ กำจัดตัณหาให้สิ้นไป</p>
<p>3. นิโรธ (ภาวะที่ตัณหาดับสิ้นไป หลุดพ้น เป็นอิสระ คือ นิพพาน)</p>	<p>3. สัจฉิกิริยา การทำให้แจ้ง คือ เข้าถึงหรือบรรลุ การบรรลุจุดหมายที่ต้องการ ได้แก่ การเข้าถึงภาวะที่ปราศจากปัญหา แจ้งในวิธีการที่จะกำจัดปัญหาหรือทุกข์</p>

ขั้นตอนทั้ง 4 ของอริยสัจ	กิจในอริยสัจ 4
4. มรรค (ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ เรียกอีกอย่างว่าทางสายกลาง หรือมัชฌิมาปฏิปทา)	2. ภาวนา กระทำตามวิธีการที่จะนำสู่จุดหมาย ได้แก่ การลงมือแก้ไขปัญหตามแนวทางของข้อปฏิบัติ เพื่อจะได้บรรลุถึงความดับความทุกข์

วิธีสอนนั้นเป็นการกระทำอย่างหนึ่งที่จะทำอย่างไร ผู้เรียนจึงจะเกิดความเข้าใจ หรือเกิดการเรียนรู้ขึ้นมาได้ ดังนั้นวิธีสอนจะต้องประยุกต์จากกิจในอริยสัจ 4 เป็นส่วนใหญ่ เพราะเป็นเรื่องของการปฏิบัติหรือการกระทำ มิได้ประยุกต์จากตัวอริยสัจ 4 โดยตรง จึงเป็นวิธีสอนที่เรียกว่า "วิธีสอนตามขั้นทั้ง 4 ของอริยสัจ" ซึ่งมีวิธีการตามขั้นตอนต่อไปนี้

ขั้นที่ 1 ขั้นกำหนดปัญหา (หรือขั้นทุกข์)

ครูช่วยนักเรียนให้ได้ศึกษาพิจารณาดูปัญหาที่เกิดขึ้นด้วยตนเองด้วยความรอบคอบ และพยายามกำหนดขอบเขตของปัญหาซึ่งนักเรียนจะต้องคิดแก้ไขให้จงได้

ขั้นที่ 2 ขั้นตั้งสมมติฐาน (หรือขั้นสมมุติ)

1. ครูช่วยนักเรียนให้ได้พิจารณาด้วยตนเองว่า สาเหตุของปัญหาที่ยกขึ้นมากล่าวในขั้นที่ 1 มีอะไรบ้าง

2. ครูช่วยนักเรียนให้เกิดความเข้าใจว่า ในการแก้ปัญหาใด ๆ นั้น จะต้องกำจัดหรือดับที่ต้นตอ หรือแก้ที่สาเหตุของปัญหาเหล่านั้น

3. ครูช่วยนักเรียนให้คิดว่า ในการแก้ที่สาเหตุนั้น อาจจะกระทำอะไรได้บ้าง คือให้กำหนดสิ่งที่จะกระทำนี้เป็นข้อ ๆ ไป

ขั้นที่ 3 ขั้นการทดลองและเก็บข้อมูล (หรือขั้นนิโรธ)

1. สัจฉิกิริยา หมายถึงการทำให้แจ้งหรือให้บรรลุจุดหมายที่ต้องการทำอย่างไรจึงจะทำให้แจ้งได้ ถ้าเจริญตามรอยของพระพุทธองค์ก็ต้องกระทำด้วยตนเอง จะเห็นว่าพระพุทธองค์ทรงลองวิธีการต่าง ๆ ด้วยพระองค์เอง เช่น โยคะ ตบะ และทรงอดพระกระยาหาร เป็นต้น เมื่อทรงเห็นว่าไม่อาจบรรลุจุดหมายที่ต้องการได้ จึงใช้วิธีการสมถะและวิปัสสนากรรมฐาน ดังนั้นในการสอนขั้นนี้ครูต้องช่วยให้นักเรียนได้กระทำ หรือทำการทดลองด้วยตนเองตามหัวข้อต่าง ๆ ที่ได้กำหนดไว้ว่า จะกระทำกันดังในขั้นที่ 2 ข้อ 3

2. เมื่อทดลองได้ผลประการใด ต้องบันทึกผลของการทดลองแต่ละอย่าง หรือที่เรียกว่า "ข้อมูล" ไว้เพื่อพิจารณาในขั้นต่อไป

ขั้นที่ 4 ขั้นวิเคราะห์ข้อมูลและสรุปผล (หรือขั้นมรรค)

1. จากการทดลองกระทำด้วยตัวเองหลาย ๆ อย่างนั้น ย่อมจะได้ผลออกมาให้เห็นชัด ผลบางประการชี้ให้เห็นว่า แก้ปัญหาได้บางประการ แต่ไม่ค่อยชัดเจนนัก ผลที่ถูกต้องจะชี้ให้เห็นว่า แก้ปัญหาได้แน่นอนแล้ว และได้บรรลุจุดหมายแล้ว ได้แนวทางหรือข้อปฏิบัติที่เราต้องการแล้ว เหล่านี้หมายความว่า จะต้องวิเคราะห์และเปรียบเทียบข้อมูลที่ได้นบันทึกไว้ในขั้นที่ 3 ข้อ 2 นั้นจนเห็นแจ่มแจ้งว่าทำอย่างไรจึงจะแก้ปัญหที่กำหนดในขั้นที่ 1 ได้สำเร็จ

2. จากการวิเคราะห์ดังกล่าวนั้น จะทำให้เห็นว่า สิ่งใดแก้ปัญหาได้จริง ต่อไปก็ให้สรุปการกระทำที่ได้ผลนั้นไว้เป็นข้อ ๆ หรือเป็นระบบ หรือเป็นแนวทางปฏิบัติแล้วให้ลงมือกระทำหรือปฏิบัติอย่างเต็มที่ตามแนวทางนั้นโดยทั่วกัน

วิธีสอนตามขั้นทั้ง 4 ของอริยสังขันธ์ ถือเป็นวิธีสอนแม่บท แต่โดยแท้จริงแล้วเป็นวิธีการแก้ปัญหานั้นเอง จึงกล่าวได้ว่า เป็นวิธีสอนที่สำคัญยิ่งและเป็นเครื่องมือที่มีศักยภาพสูงในวิชาชีพครูด้วย สมควรที่ครูไทยทั้งหลายจงได้ตระหนักและภาคภูมิใจว่า เรามีวิธีสอนแม่บทของเราเอง และเป็นวิธีสอนที่ได้ยึดแนวคิดและวิธีการสอนของพระพุทธองค์เป็นหลัก

วิธีสอนโดยสร้างศรัทธาและโยนิโสมนสิการ

พระราชวรมุนีได้อธิบายความหมายของโยนิโสมนสิการไว้ดังนี้ "โดยรูปศัพท์ โยนิโสมนสิการ ประกอบด้วย โยนิ ซึ่งแปลว่า เหตุ ต้นเค้า แหล่งเกิด ปัญหา อุบาย วิธี ทาง ส่วน มนสิการ แปลว่า การทำในใจ การคิด คำนึง นึกถึง ใส่ใจ พิจารณา เมื่อรวมเข้าเป็นโยนิโสมนสิการ แปลว่า การทำในใจ โดยแบบคาย หมายถึง การคิดอย่างถูกวิธี คิดอย่างมีระเบียบ คิดวิเคราะห์ อย่างลึกซึ้ง ซึ่งเป็นขั้นตอนที่สำคัญในการสร้างปัญญาที่บริสุทธิ์ เป็นอิสระ ทำให้ทุกคนช่วยตนเองได้ และนำไปสู่จุดหมายของพุทธธรรมอย่างแท้จริง"

สุมน อมรวิวัฒน์ (2530 : 64-80) กล่าวว่า การศึกษาโดยการสร้างศรัทธาและโยนิโสมนสิการ เป็นวิธีการเรียนรู้แนวหนึ่งจากหลาย ๆ แนวที่พระพุทธเจ้าได้ทรงวางแนวไว้ ซึ่งมีลักษณะบูรณาการของหลักจิตวิทยาการ เรียนรู้ หลักการแนะแนว และหลักการสอนไว้อย่างเหมาะสม สามารถนำมาประยุกต์ใช้ในการเรียนการสอนปัจจุบันได้

การสอนโดยสร้างศรัทธา มีหลักการของพระพุทธศาสนาที่ว่า มนุษย์ จะทำงานได้อย่างมีประสิทธิภาพต้องมีความมั่นใจในตนเอง มีสติปัญญาและความสามารถ พุทธศาสนิกชนจะปฏิบัติตนตามพุทธธรรมได้ดีต้องมีความเชื่อมั่นด้วยเหตุผลและปัญญาต่อพระรัตนตรัย และพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ ศรัทธาหรือความเชื่อมั่นนี้จะ เป็นบ่อเกิดของฉันทะ ความใฝ่รู้ใฝ่เรียนทำให้พากเพียรฝึกหัดอบรมตนทั้งกาย วาจา ใจ เพื่อความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์

ศรัทธาหมายถึงความเชื่อและความรู้สึกซาบซึ้ง ซึ่งเกิดจากความมั่นใจในเหตุผลเท่าที่ตนมองเห็นเป็นความมั่นใจใน 3 องค์ประกอบ คือ

1. มั่นใจว่าเป็นไปได้
2. มั่นใจว่ามีคุณค่า
3. มั่นใจว่าสามารถพิสูจน์ให้เห็นจริง

ศรัทธาที่แท้ตามนัยแห่งพระพุทธศาสนา จึงมิใช่ศรัทธาที่ใช้อารมณ์จนลืมเหตุผลแต่ศรัทธาต้องมีปัญญาเป็นตัวควบคุม ส่งเสริมความคิดวิเคราะห์ และได้

ทดลองปฏิบัติจนประจักษ์ความรู้จริงด้วยตนเองสิ้นความสงสัยและเกิดศรัทธา

กระบวนการของการศึกษาอบรม ศรัทธาเกิดขึ้นจากปัจจัยภายนอก
ได้แก่

1. บุคคลผู้สั่งสอน แนะนำ อบรมนั้น พร้อมด้วยคุณสมบัติของกัลยาณมิตร
2. ผู้สั่งสอนอบรม มีความรู้จริง สามารถสั่งสอนอบรมด้วยวิธีการต่าง ๆ อย่างได้ผล
3. ผู้สั่งสอนอบรม จัดสภาพแวดล้อม อุปกรณ์ และตัวอย่างที่น่าสนใจ เร้าให้เกิดการใฝ่รู้ใฝ่เรียน

ศรัทธาเป็นปัจจัยภายนอกที่มีอิทธิพลต่อการพัฒนาประสบการณ์ทางการศึกษา ซึ่งในสมัยพุทธกาลได้กล่าวว่าเป็น ปรโตโมสะ คือเสียงจากผู้อื่นหรือคำสั่งสอน หมายถึงการเรียนรู้จากครูและสิ่งแวดล้อมนั่นเอง คำสั่งสอน หรือ ปรโตโมสะ ที่นำไปสู่การพัฒนาปัญญาความรู้ให้เกิดขึ้นแก่บุคคลนั้น ต้องเป็นคำสั่งสอนที่มีความถูกต้อง มีเหตุผลและเป็นประโยชน์ คำสั่งสอนในพุทธศาสนาจึงเป็นตัวอย่างที่ดีของสาระความรู้ ที่มีความลึกลับจริง มีเหตุผล พิสูจน์ได้และเกิดประโยชน์แก่ผู้ฝึกหัดอบรมตนเอง สมดังที่ได้มีการสวดมนต์สรรเสริญพระธรรมคุณอยู่เนืองนิจ ดังนั้น ก่อนที่จะเริ่มต้นกระบวนการสอน ทั้งครูและศิษย์ต้องมีความเชื่อมั่นในสาระความรู้ที่จะศึกษา และมีความคิดเห็นว่าสาระความรู้นี้จะช่วยนำไปสู่ความจริง

พระพุทธเจ้าทรงเห็นว่า สาระความรู้ที่ดีมีประโยชน์และเป็นความจริงนั้น จะช่วยสร้างศรัทธาและสัมมาทิฐิ เมื่อคำสั่งสอนหรือความรู้ นั้น เกิดขึ้นจากพื้นฐานที่ดี และได้รับการเผยแพร่ สั่งสอนโดยครูอาจารย์ที่ดี มีความรักเมตตากรุณาต่อศิษย์ และศิษย์ก็มีความพึงพอใจใฝ่เรียน พระพุทธเจ้าทรงวางแนวทางของการประพฤติปฏิบัติให้สำเร็จ โดยชี้ว่าต้องเริ่มที่ฉันทะ คือแรงพอใจ

าษฐ์ วิธียะ ความพากเพียรพยายาม จิตตะ ความเอาใจใส่ และวิมังสา การ
ตริตระองไคร์ครวญเหตุผล ฉะนั้นในขั้นของศรัทธาจึงมีองค์ประกอบ คือ

1. คำสั่งสอนที่ดี
2. สั่งสอนโดยครูผู้เป็นกัลยาณมิตร
3. ศิษย์มีฉันทะ ฟังใจาษฐ์ในคำสั่งสอนนั้น (เกิดแรงจูงใจ)
4. บรรยาการและสิ่งแวดล้อมส่งเสริมการเรียนรู็
5. ครูมีวิธีสอนที่ดี

สรุปได้ว่า การสร้างศรัทธามีพื้นฐานจากองค์ประกอบ 2 ประการ
ของปัจจัยภายนอก ได้แก่ สิ่งแวดล้อมที่ก่อให้เกิดแรงจูงใจ และครูผู้เป็นกัลยา
ณมิตร เมื่อศรัทธาเกิดขึ้นแล้วย่อมสนับสนุนให้ปัจจัยภายในคือวิธีการแห่งปัญญา
(โยนิโสมนสิการ) มีกำลังแรงและพัฒนาขึ้นโดยลำดับ

เมื่อ พ.ศ. 2526 สุนน อมรวิวัฒน์ ได้นำแนวคิดจากหนังสือพุทธธรรม
ของพระราชวรมุนี ซึ่งได้เขียนเกี่ยวกับการสร้างศรัทธาและโยนิโสมนสิการ
มาสร้างเป็นหลักการและขั้นตอนการสอนตามแนวพุทธวิธีขึ้น เรียกหลักการและ
ขั้นตอนการสอนนี้ว่า การสอนโดยสร้างศรัทธาและโยนิโสมนสิการ มีวิธีการ
ดังต่อไปนี้ (สุนน อมรวิวัฒน์, 2533: 161-166)

หลักการ

ครูเป็นบุคคลสำคัญที่สามารถจัดสภาพแวดล้อม แรงจูงใจ และวิธีการ
สอนให้ศิษย์เกิดศรัทธาที่จะเรียนรู็ และได้ฝึกฝนวิธีการคิดโดยแบบคาบ นำไปสู่
การปฏิบัติจนประจักษ์จริง การสอนโดยสร้างศรัทธาและโยนิโสมนสิการนี้ใช้สอน
ได้ทุกระดับการศึกษา มุ่งเน้นให้ครูเป็นกัลยาณมิตรของศิษย์ ครูและศิษย์มีความ
สัมพันธ์อันดีต่อกัน และศิษย์ได้มีโอกาสคิดแสดงออกปฏิบัติอย่างถูกวิธีจนสามารถ
ใช้ปัญญาแก้ปัญหาได้อย่างเหมาะสม

ขั้นตอนการสอน

1. ขั้นนำ การสร้างเจตคติที่ดีต่อครู วิธีการเรียนและบทเรียน

1.1 การจัดบรรยากาศในชั้นเรียนให้เหมาะสม

1.1.1 เหมาะกับระดับชั้นเรียน

1.1.2 เหมาะกับวัยและภูมิหลังของผู้เรียน

1.1.3 เหมาะกับวิธีการเรียนการสอน

1.1.4 เหมาะกับบทเรียนที่สอนและเนื้อหาวิชา

1.2 บุคลิกภาพของครูและการสร้างความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างครูกับศิษย์

ในการสอนแบบสร้างศรัทธา^{นี้} ครูควรคงบุคลิกภาพที่ดีของการเป็นครูไว้ซึ่งพอจะสรุปเป็นข้อ ๆ ดังต่อไปนี้

1.2.1 บุคลิกภาพทางกาย มีความสะอาด แจ่มใส สงบและสำรวม

1.2.2 เป็นผู้ที่มีสุขภาพจิตดี กล่าวคือ มีจิตใจเป็นอิสระ ไม่ตกเป็นทาสของปัญหาและอามิส เพราะผู้ที่มีจิตใจเป็นอิสระ ปลอดภัยจากปัญหาเท่านั้นที่จะชี้แนะช่วยเหลือผู้อื่นได้

1.2.3 มีความมั่นใจในตนเอง เนื่องจากเป็นผู้ที่รู้จักจริงและปฏิบัติจริงในสิ่งที่สอนผู้อื่น ครูที่ดีจึงไม่มีปมด้อยหรือปมเด่น เป็นผู้ที่มีความเรียบง่ายฉันทนคนธรรมดาสามัญ

1.3 การเสนอสิ่งเร้าและแรงจูงใจ

พระพุทธเจ้าได้ทรงใช้วิธีการตรวจสอบความคิดและความสามารถของผู้เรียนก่อนที่จะสอนให้เหมาะกับบุคคล ทรงใช้เทคนิควิธีอุปกรรมจากธรรมชาติ และเหตุการณ์ต่าง ๆ มาเร้าให้เกิดความมานะพากเพียร ผีกหักอบรมตน

การสอนโดยสร้างศรัทธาได้จัดขั้นตอนในการเสนอสิ่งเร้าและสร้างแรงจูงใจดังนี้

1.3.1 ใช้สื่อการเรียนการสอนหรืออุปกรรม และวิธีการต่าง ๆ เพื่อเร้าความสนใจ

1.3.2 จัดกิจกรรมชั้นนำที่สนุกน่าสนใจ

1.3.3 ให้นักศึกษาได้ตรวจสอบความรู้ความสามารถของตนและได้รับทราบผลทันที่ เป็นการเสริมแรง

2. ขั้นสอน

2.1 ครูเสนอปัญหาที่เป็นสาระสำคัญของบทเรียนหรือเสนอหัวข้อเรื่องประเด็นสำคัญของบทเรียนด้วยวิธีการต่าง ๆ

2.2 ครูแนะแหล่งวิทยาการและแหล่งข้อมูล

2.3 ให้นักศึกษาฝึกรวบรวมข้อมูล ข้อเท็จจริง ความรู้ และหลักการ

2.4 จัดกิจกรรมที่เร้าให้เกิดการคิดวิธีต่าง ๆ ต้องเป็นกิจกรรมที่นักศึกษาได้มีส่วนร่วม ได้ลงมือค้นคว้าได้พบสิ่งเร้า สนใจที่จะคิดต่อไป จนสามารถสรุปความคิดได้

2.5 ฝึกการสรุปประเด็นของข้อมูลความรู้ และเปรียบเทียบประเมินค่าโดยวิธีการแลกเปลี่ยนความคิดเห็น ทดลอง ทดสอบ จัดเป็นทางเลือกและทางออกของการแก้ปัญหา

2.6 ดำเนินการเลือกและตัดสินใจ

2.7 กิจกรรมฝึกปฏิบัติ เพื่อพิสูจน์ผลการเลือกและตัดสินใจนั้นให้ประจักษ์จริง

3. ขั้นสรุป

3.1 ครูและนักศึกษาสังเกตวิธีการปฏิบัติ ตรวจสอบ และปรับปรุงแก้ไขให้ปฏิบัติถูกต้อง

3.2 อภิปรายและสอบถามข้อสงสัย

3.3 สรุปผลการปฏิบัติ

3.4 สรุปบทเรียน

3.5 วัดและประเมินผล

วิธีสอนของพระพุทธเจ้า ไม่ว่าจะเป็นการแก้ปัญหาตามขั้นตอนของ อริยสัจ 4 การใช้หลักการคิดอย่างแบบคายนี่เรียกว่า โยนิโสมนสิการ และการ ใช้สีลาการสอนของพระพุทธเจ้านั้น พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต, 2523) ได้อธิบายว่ามีคุณลักษณะ 4 อย่างดังนี้

1. สันตัสสนา อธิบายให้เห็นชัดเจนแจ่มแจ้ง เหมือนจูงมือไปดูให้ เห็นกับตา
2. สมาทปนา ชักจงใจให้เห็นจริงด้วย ชวนให้คล้อยตามจนต้องยอมรับและนำไปปฏิบัติ
3. สมุตเตชนา เข้าใจให้แกลั้วกล้า บังเกิดกำลังใจ ปลุกให้มี อุตสาหะแข็งขัน มั่นใจ จะทำให้สำเร็จได้ ไม่หวั่นระย่อต่อความเหนื่อยยาก
4. สัมปหังสนา ซิโลมใจให้เข้มข้น ราวเรียง เบิกบาน ฟังไม่เบื่อ และเปี่ยมด้วยความหวัง เพราะมองเห็นคุณประโยชน์ที่ตนจะพึงได้รับจากการ ปฏิบัติ

ดังนั้นวิธีสอนตามที่ได้นำเสนอนั้น เมื่อกล่าวโดยรวมแล้ว เป็นวิธีการสอนตามหลักการของพระพุทธองค์ที่ได้ทรงสอนโดยพยายามถ่ายทอดจากสิ่งที่เป็นนามธรรมให้เป็นรูปธรรม และผลจากการสอนการอบรมก็คือ ได้ความรู้จริง รู้แจ้ง จนสามารถช่วยให้บุคคลดำรงชีวิตได้อย่างสงบสุขและมีอิสรภาพ ทำให้สามารถพัฒนาตนเองไปในวิถีทางที่ถูกต้อง และสามารถกำหนดบทบาทของตนเองได้อย่างเหมาะสมด้วย

สื่อการศึกษา (อุปกรณ์ประกอบการสอน)

พระพุทธองค์ทรงเป็นบรมครู ที่รู้สึกซึ่งเกี่ยวกับผู้เรียนมากที่สุด ในการถ่ายทอดพระธรรมเทศนานั้น นอกจากจะคำนึงถึงหลักการทางพฤติกรรมศาสตร์แล้ว ยังทรงใช้สื่อการศึกษาหรืออุปกรณ์ประกอบการสอนอีกด้วย สื่อการศึกษาที่พระพุทธองค์ทรงใช้ในการโปรดเวไนยสัตว์นั้น ได้แก่ การอุปมาอุปมัย

การเล่าชาดก การเล่านิทาน การสาธิตให้ดูเป็นตัวอย่าง ถ้าเป็นวิธีการจำลองสถานการณ์ ก็จะตั้งคำถามให้ครุ่นคิดหาคำตอบ บางครั้งทรงใช้วิธีการฉายภาพให้ปรากฏโดยมุ่งให้ผู้รับมองเห็น เป็นต้น

การใช้สื่อหรืออุปกรณ์ประกอบการสอนนี้มีประโยชน์มาก เพราะทำให้ผู้รับเข้าใจได้ง่าย และจดจำได้ดี สำหรับอุปกรณ์ที่พระองค์ได้ทรงคิดค้น และได้ทรงนำมาใช้ประกอบการสอนที่ควรกล่าวถึงมีอยู่ 3 วิธี คือ

1. การใช้เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเป็นอุปกรณ์ เป็นวิธีการนำเรื่องที่เกิดขึ้นจริง ๆ มาสอน ซึ่งทำให้ได้ผลแน่นอน เพราะเมื่อนำเรื่องจริงที่เกิดขึ้นกับคนอื่นมาเล่าเป็นเชิงนิทานเปรียบเทียบ ก็จะช่วยให้ผู้ฟังเข้าใจได้ดี แต่ถ้านำเรื่องที่เกิดขึ้นในชีวิตจริง ๆ ของคนนั้นมาเล่าซ้ำ แล้วชี้ให้เห็นแง่ความจริงที่แอบแฝงอยู่ ก็ยิ่งทำให้ผู้ฟังเห็นจริงและเข้าใจซาบซึ้งยิ่งขึ้น เนื่องจากเป็นประสบการณ์ของตัวเอง วิธีการเช่นนี้ พระพุทธองค์ได้ทรงใช้อยู่เสมอ และได้ผลสำเร็จเป็นอย่างดีทุกครั้ง

2. การใช้ภาพนิมิตเหมือนภาพยนตร์ เพราะในสมัยพระพุทธเจ้านั้น ไม่มีภาพยนตร์ แต่วิธีการของพระองค์ที่จะกล่าวถึงนี้เป็นวิธีคล้ายกับภาพยนตร์ เป็นวิธีที่ทำให้ผู้ฟังคำสอนได้มองเห็นภาพจริงประกอบการสอน โดยที่พระพุทธองค์ทรงใช้วิธีการฉายภาพให้เป็นคลื่นผ่านเข้าไปในกระแสดิจิตของผู้รับฟัง เรียกว่า การเนรมิต ภาพที่ปรากฏนั้นจะเป็นภาพ 3 มิติ ซึ่งอาจจะมุ่งให้ผู้รับเห็นได้คนเดียวหรือให้ทุกคนสามารถเห็นและสัมผัสได้

3. การใช้วิธีทดลองด้วยตนเอง หมายถึงวิธีการสอนที่ให้หลักความรู้ด้านทฤษฎีก่อน แล้วให้ผู้รับคำสอนไปศึกษาค้นคว้าและทดลองทำด้วยตนเอง ซึ่งเป็นหลักการที่ตรงกับการศึกษาทางวิทยาศาสตร์ มีการทดลองเป็นหัวใจสำคัญในการที่จะเข้าใจปัญหาต่าง ๆ ได้อย่างแจ่มแจ้ง วิธีการของพระพุทธองค์ในลักษณะที่ให้ทดลองด้วยตนเองนี้ เป็นวิธีหนึ่งที่ได้ผลดีเช่นเดียวกัน และได้ทรงใช้วิธีนี้ตามลักษณะจริตของผู้เรียนและผู้ฟัง ที่ได้แสดงออกมา

จากหลักฐานที่อาจศึกษาได้นั้น แสดงให้เห็นว่า พระพุทธองค์ทรงสอนโดยใช้อุปกรณ์ประกอบการสอนมาตั้งแต่พุทธกาล และอุปกรณ์นั้นไม่ต้องลงทุนทำขึ้นใหม่เพราะมีอยู่แล้วทั่วทุกหนทุกแห่ง นอกจากนี้ยังทรงเลือกใช้ในลักษณะของการสื่อความมากที่สุดโดยคำนึงถึงประเภทของผู้เรียนหรือผู้ฟัง อันได้แก่ รูป สัญญาและจิตใจ เป็นหลัก นับว่าพระพุทธองค์ทรงเป็นผู้ที่มีวิธีการให้การศึกษได้อย่างยอดเยี่ยมที่สุด

การวัดผลการศึกษา

การวัดผล หมายถึง การตรวจคุณสมบัติของผู้เรียน ว่ามีความเจริญงอกงามในการเรียนรู้ในระดับใดมากน้อยเพียงใด ผลที่ได้จากการวัดผล คือ ข้อมูลหรือรายละเอียดเกี่ยวกับตัวผู้เรียน การวัดผลย่อมมีทั้งภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติ ภาคทฤษฎีนั้นต้องการทดสอบว่ารู้จริงหรือไม่ ส่วนภาคปฏิบัติก็ต้องการทดสอบว่าทำได้จริงหรือไม่และทำได้ในระดับใด ส่วนเครื่องมือที่ใช้ในการวัดผลนั้น ส่วนใหญ่จะเป็นข้อสอบ หรือแบบทดสอบชนิดต่าง ๆ

การวัดผลการศึกษาทางพุทธศาสนาได้มีมาช้านานแล้ว มีการวัดผลทั้งด้านปริยัติและด้านปฏิบัติ ในการศึกษาด้านปริยัตินั้น มุ่งให้จำและเข้าใจ มีความคิดเห็นอันถูกต้องตามความเป็นจริงที่เรียกว่า รู้จริงในขั้นปริยัติ หรือเรียกว่า พหูสูต (ผู้สดับตรับฟังมาก รู้มาก) เมื่อต้องการจะวัดผลการศึกษาในขั้นนี้ จะต้องทดสอบความรู้หรือประสบการณ์ในด้านการอ่านหนังสือหรือตำรา ทดสอบความจำ ความเข้าใจ ตลอดจนความคิดเห็นของผู้เรียน ถ้าทดสอบทุกอย่างแล้วปรากฏว่า ผู้เรียนสามารถจดจำ เข้าใจดี และมีความคิดเห็นเฉียบแหลม ก็ถือว่าบรรลุเป้าหมายในด้านวิชาการ

ส่วนการวัดผลทางด้านปฏิบัตินั้นก็คือ สิ่งใดที่รู้และเข้าใจดีแล้ว ต้องนำไปปฏิบัติให้เห็นผลและได้ข้อมูลที่ชัดเจน จนเชื่อมั่นในตนเอง สามารถทำให้เกิดความรู้ขึ้นมาเอง และเห็นจริงด้วยตนเอง ไม่เพียงแต่ที่ได้ความรู้จากครูหรือจากตำราเท่านั้น จึงเห็นได้ว่าคนที่รู้จริงกับคนที่รู้จากครูและจากตำรานั้น

มีลักษณะท่าทีที่ไม่เหมือนกัน ความเชื่อมั่นในตัวเองและในความรู้ก็แตกต่างกัน
หลักของพุทธศาสนาเน้นให้คนรู้ด้วยตนเอง และเกิดขึ้นในตัวเอง ความรู้จริง
เช่นนี้ต้องผ่านทางการปฏิบัติ เมื่อได้บรรลุผลตามขั้นแห่งการปฏิบัตินั้น ๆ
เรียกว่า ปฏิเวธ (การบรรลุผล) ดังนั้นเมื่อปฏิบัติธรรมในขั้นสามัญ ก็ย่อมจะ
บรรลุผลในขั้นสามัญ เช่น การให้ทาน รักษาศีล ก็มีผลทำให้เป็นที่รักและเป็นที่
พอใจของผู้อื่น ทำให้อยู่ได้อย่างสบายปราศจากภัยพิบัติ เป็นต้น

ปัจจุบันนี้ ระบบการเรียนการสอนมีการวัดผล หรือวิธีทดสอบในด้าน
วิชาการเท่านั้น แต่ไม่มีการวัดผลในด้านคุณธรรม จึงทำให้ได้คนที่มีความรู้ แต่
จะได้คนที่มีคุณธรรมด้วยหรือไม่นั้น ยังไม่มีข้อกำหนด ดังนั้นครูไม่ควรเป็นผู้
ประสาทวิชาความรู้แก่ศิษย์เท่านั้น แต่ควรสร้างความดีให้แก่ศิษย์ด้วยการสั่งสอน
ถึงคุณงามความดี และปลูกฝังคุณธรรมต่าง ๆ ให้แก่ศิษย์ด้วย เพื่อช่วยให้เขา
เป็นคนที่มีการศึกษาสมบูรณ์ มีความรู้ทั้งทางโลกและทางธรรม สามารถนำ
ความรู้ไปใช้ในการประกอบอาชีพ และเป็นผู้มีศีลธรรมดี รู้จักปฏิบัติตนเป็นคนดี
มีโอกาสช่วยเหลือสังคมได้ตามสถานภาพ

จากระบบการเรียนการสอนตามแนวพุทธศาสตร์นี้ จะเห็นได้ว่ามีส่วน
สำคัญอย่างหนึ่ง คือทำให้ผู้ที่รับการอบรมสั่งสอนรู้จักสอนตัวเองให้ฉลาดขึ้น และ
รู้จักแก้ปัญหาชีวิต คือความทุกข์ทั้งมวล วิธีการสอนของพระพุทธเจ้าเน้นหนักไป
ในทางที่จะให้ทุกคนเป็นครูตัวเองได้ สอนตนเองได้ และเป็นตัวอย่างที่ดีของ
ผู้อื่นด้วย สำหรับพระธรรมคำสอนของพระพุทธองค์นั้นจะสำเร็จผลได้จริง ๆ นั้น
อยู่ที่ผู้รับคำสอนหรือผู้เรียนจะต้องลงมือปฏิบัติด้วยตนเอง โดยมีพระองค์เป็น
ผู้ทรงชี้แนวทางให้เท่านั้น ซึ่งหลักสำคัญของระบบการเรียนการสอนของพระพุทธ
เจ้า กับความมุ่งหมายที่สำคัญของการศึกษาในปัจจุบันนี้ เป็นเรื่องที่สุดคล้อง
กันไปนั่นเองทีเดียว คือมุ่งให้บุคคลคิดเป็น ทำเป็น และแก้ปัญหาเป็นด้วย